

KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATSZEMLE

Szathmáry Eörs – John Maynard Smith: A földi élet regénye. Az élet születésétől a nyelv kialakulásáig. Akadémiai Kiadó, 2012; Új polihisztor sorozat, ISBN: 978 963 05 9288 8

„1995-ben jelent meg a *The Major Transitions in Evolution* című átfogó mű Szathmáry Eörs és az azóta elhunyt Maynard Smith tollából, melyet sokan az elmúlt száz év egyik legfontosabb evolúcióról szóló művének tartanak. Az ennek nyomán született összefoglaló könyv magyarul először 2000-ben jelent meg. A téma művelése természetesen nem állt meg, most az Olvasó az Oxford University Press engedélyével egy korszerűsített és bővített kiadást tart a kezében” – az Akadémiai Kiadó ajánlójából.

„Az élet keletkezésének problémája tehát az, hogy miképpen jelenhettek meg a sokszorozódás, a sokféleség és az öröklődés képességével rendelkező szervezetek az ősi Föld kémiai viszonyai között. Ha ez a három tulajdonság megjelent, a többi sajátság, amelyet megkövetelünk az élő szervezetektől, már kialakulhatott az evolúció révén.” / „A génekben a bázisok sorrendje ugyanúgy határozza meg a fehérjék szerkezetét, mint a magnószalagon tárolt mágneses mintázat a lejátszott hangot.” / „Az a folyamat, amelynek során a bázis-sorrend fehérjeszerkezetté fordítódik, nem megfordítható. Ez a magyarázata annak, hogy a szerzett tulajdonságok általában nem öröklődnek.” / „Az információ adat és jelentés.” / „Az eukarióták többségében ellenben a sejtosztódással történő sokszorozódást megszakítva időnként különböző egyedek által termelt ivarsejtek (gaméták) összeolvadásával keletkezik új egyed. Ez az evolúciós lépés – noha valamennyien ismerjük – a legzavarbaejtőbb mind közül.” / „Nem jó ingatni a közös csónakot, főleg, ha nem tudunk kiugrani belőle!” / „Megnyugtató érzés, amikor sajátos és amúgy érthetetlen megfigyelések értelmet nyernek egy olyan elmélet fényében, amelyet anélkül alkottak meg, hogy tudtak volna róluk.” / „A motorkerékpár a bicikli és a belső égésű motor közötti szimbiózis eredménye.” / „Ha mindenki együttműködik, akkor az összes egyed jobban jár, mintha mindenki csalna, azaz önző módon viselkedne. A bökkenő az, hogy egy csupa együttműködőből álló társadalomban az egyes egyéneknek érdemes lenne csálniuk. ... Az együttműködés biztosításához tehát szükség van valamilyen kényszerítő erőre.” / „Célunk, hogy evolúciós magyarázatot találjunk egy általános emberi vonás eredetére – arra, hogy miért lehet bennünket mítoszokkal szocializálni (illetve indoktrinálni, ez csak nézőpont kérdése.)” / „Társadalmunk nyelv nélkül elképzelhetetlen, a nap egyetlen szakában sem létezne nélküle – idézetek a könyvből. Meg kell jegyeznünk, hogy a könyv eredeti címe jobb, jobban érzékelteti annak tartalmát és minőségét. A „regény” egyáltalán nem illik ide. Jóllehet a mű a világmindenség számunkra ismeretes második – legalábbis időrendben – legnagyobb kalandjáról szól, a tárgyalásmódjában nincs semmi regényes, sem dramatizáló, és semmit sem hordoz a regényesség stílusjegyeiből. Az eredeti címe *Az élet eredetei*, és valóban erről szól a könyv, törekedve ugyan

közérthetőségre (legalábbis amit a szerzők közérthetőnek vélnek), ám minden regényesség, és főként a tudományos igazságot csorbító kompromisszumok nélkül.

A részletekbe menő, komoly szakmai apparátussal bemutatott magyarázatoknak az adott témakörben járatlan, átlagos olvasó átlagos igyekezettel és kitartással valószínűleg úgy nagyjából a felét érti meg igazán. Ebben nyilvánvalóan része van annak is, hogy a felsorakoztatott hatalmas leíró- és érvanyag miatt a magyarázatok olykor jóval szűkreszabottabbak annál, hogysen azokat minden részletükben be tudjuk látni. Ha az olvasó nem elégszik meg azzal, hogy tudomásul veszi a leírtakat, hanem meg is akarja érteni mindazt, olykor nincs könnyű dolga. Az érvelés váza azonban megvan, lehet rajta gondolkodni. A könyv minden részében sok útmutatást ad ehhez. Kétely nélkül állítható az is, hogy bármekkora legyen is az a hányad, amelyet ésszerű igyekezet dacára sem értünk meg igazán, mindenképpen rengeteget tanulunk mindezekből. (Egyetlen kiragadott példaként: csak úgy melleleg megértjük pl., miért is van, hogy – amint tudjuk – a mitokondriális DNS csak az anyai ági kapcsolatokat mutatja ki.) Már önmagában az is igen hasznos, ha ezek a fejtegetések a tudomány olyan vidékeire visznek, amelyekről eddig nem oly sokat tudtunk, hiszen rányitja ezekre is a szemünket. Mindehhez viszont szintúgy meg kell említenünk, hogy a magyarázó ábrák jelentős hányada nem igazán képviseli a mindenki számára jól érthető szemléltetés legjavát.

Visszatérve a kiadó ajánlójához:

„Az élő szervezetek lenyűgözően bonyolultak. Minél többet tudunk meg róluk – biokémiájukról, anatómiájukról, viselkedésükről –, annál inkább megdöbbenünk az evolúciós alkalmazkodás felfedezett részletein. E könyv a művelt olvasó számára az evolúció új képét kínálja, melynek magja az a felismerés, hogy az evolúció során történt néhány gyökeres változás az örökletes információ tárolásában, kifejeződésében és átadásában, amelyek egyszerűs mind a komplexitás növekedését is lehetővé tették. Ezzel párhuzamosan gyakran tapasztaljuk, hogy a korábban függetlenül szaporodó replikátorok (másolódni képes molekulák, sejtek, organizmusok) magasabb evolúciós egységbe szerveződnek. Ha az alacsonyabb szint evolúcióját a magasabb nem tartaná kordában, mi sem lennénk itt. A folyamatokat kísérő munkamegosztás szintén a komplexitás növekedésének irányába hatott.

A szerzők a könyvben az evolúció nagy lépéseit tekintik át az első replikátorok sejtekké szerveződésétől az emberi nyelvkészség kialakulásáig. John Maynard Smith (1920–2004) kiemelkedő brit evolúciós biológus, genetikus. A University of Sussex egyetemi tanára volt, a Crafoord- és a Kyto-díj kitüntetettje. Szathmáry Eörs – akadémikus az ELTE Növényrendszertani, Ökológiai és Elméleti Biológiai Tanszékének professzora, az új müncheni Parmenides Center for the Conceptual Foundations of Science igazgatója.”

A szerzők a könyvük fő mondanivalójáról: „Amint az élő szervezetek egyre összetettebbé váltak, az információ tárolásának és átadásának módjai is megváltoztak: a bonyolultabb szervezetek megjelenését új kódolási eljárások tették lehetővé. A halakban működő kód nem különbözik lényegesen a madarakétól vagy az emlősökétől: csak a tartalom változott, a nyelv és fordításának módja nem. Ha azonban a legnagyobb időkálán tekintünk az élet

fejlődésére, az első replikálódó (másolással sokszorozódó) molekuláktól az egyszerű sejteken és a többsejtű szervezeteken át egészen az emberi társadalmakig, akkor azt tapasztaljuk, hogy az információ átadásának módja többször is módosult. Ezeket a változásokat neveztük el az 'evolúció nagy lépéseinek': végső soron ezek tették lehetővé a komplexitás, azaz a bonyolultság szintjének evolúcióját. Könyvünk e komplexitás evolúciójáról szól. Alapjaiban a darwini elveken nyugszik. Darwin számára mégis igen különös lenne, mert elsősorban a genetikai információra, annak tárolási, átviteli és értelmezési módjára helyezi a hangsúlyt. Ez a megközelítés vezetett el bennünket arra, hogy 'nagy lépéseket' ismerjünk fel az evolúció történetében az élet kezdetétől egészen az emberi nyelvek kialakulásáig – ez utóbbi hozta a legújabb változást az információ generációk közti átadásában. Vagy talán nem is a legújabbat: elképzelhető, hogy ma ismét egy nagy lépés tanúi vagyunk, amelynek következményei egyelőre kiszámíthatatlanok." (Ebben jó eséllyel igazuk van – mind az újabb lépésben, mind a kiszámíthatatlanságban.)

És: „Könyvünkben egymástól annyira távol eső dolgokat tárgyalunk együtt, mint a genetikai kód, az ivaros szaporodás, illetve a nyelvkészség eredete. Ennek egyik oka, hogy véleményünk szerint a különböző átmenetek hasonlóságot mutatnak, így egyikük megértése a többihez is közelebb visz bennünket. Egy bizonyos vonás ismételten is felbukkan. A korábban önálló replikációra képes egységek az evolúciós átmenet után már csak egy nagyobb egység részeként replikálódhatnak.”

Az előbb említett „nagy lépéseket” bemutatásul így sorakoztatják fel a szerzők:

1. replikálódó molekulák → kompartmentekbe zárt molekulapopulációk;
2. független replikátorok → kromoszómák;
3. RNS mint gén és enzim → DNS és fehérje;
4. prokarióták → eukarióták;
5. ivartalan klónok → ivaros populációk;
6. egysejtűek → állatok, növények és gombák;
7. magányos egyedek → kolóniák;
8. főemlős társadalmak → emberi társadalmak és a nyelvkészség eredete.

„Mivel bennünket elsősorban az információ érdekel, a nagy lépések közé talán az idegrendszer kialakulását is fel kellett volna vennünk, amely feldolgozza a külső világból érkező információt, és ennek alapján módosítja a viselkedést. A nyelvkészség későbbi evolúciójához nyilvánvalóan szükséges előfeltétel volt az idegrendszer megjelenése. Mulasztásunk egyetlen mentsége a hozzá nem értés!” És „A nyolc evolúciós átmenet közül véleményünk szerint kettő kivételével az összes egyszeri esemény volt, és egyetlen leszármazási vonalon ment végbe. A két kivétel a többsejtűség, amely háromszor jelent meg, és a terméketlen kasztokkal rendelkező kolóniák, amelyek ennél is többször. Különös gondolatokra vezet, hogy hat átmenet – az élet keletkezéséhez hasonlóan, amelyet szintén események egyedi láncolatának tartunk – egyetlenegyszer játszódott le. Ha csak egy is elmaradt volna, most nem lennénk itt sem mi, sem bármiféle, ránk kicsit is hasonlító élőlény.” (Ez rendkívül nagy

jelentőségű kijelentés! Legalábbis ha abból indulunk ki, hogy a nagy lépéseket az evolúciós fejlődés minden irányultság nélkül, teljesen véletlenszerű változások – ha tetszik, „próba, szerencse”, azaz „trial and error” lépések – eredőjeként hozta létre, akkor minden bizonnyal rendkívül kicsi annak a matematikai valószínűsége, hogy hat ilyen nagy lépés létrejön, és létrehozza a fejlődésnek azt a láncolatát, amelynek eredményeként most itt írunk és olvassunk.)

Íme egy meghökkentően nyílt szavú felvezetés Az ivaros szaporodás eredete c. fejezetből: „A következőkben az ivarosság olyan szelektív előnyeit keressük, amelyek ellensúlyozhatják a költségeket. (A 'költségek' azt jelentik, hogy milyen lehetőségeket veszít el az élő szervezet azzal, hogy a szóban forgó úton halad – itt az ivartalan szaporodás helyett az ivaros szaporodásán – Osman P.) Ez utóbbiak közé tartozik a növekedés megszakítása a gamétatermelés érdekében, az összeolvadáshoz szükséges partner keresése és – magasabb rendű szervezetekben – a hímek előállításának (nőstények szempontjából) kétszeres ára. Számos elképzelés született, amelyek nem feltétlenül zárják ki egymást: végtére a szexnek többféle előnye is lehet. (Ne tévedjünk, itt sejtszinten vagyunk: az első ivaros eukarióták létrejöttéről beszélnek! – Osman P.) Nem fogjuk valamennyit felsorolni, de a tudomány állásáról megtévesztő képet adna, ha egyetlen válaszra összpontosítanánk. *Ha valaki nem igazodik el a válaszokon, akkor üdvözljük a klubban.*” (Kiemelés a recenzió szerzőjétől.) Ez biztatásul is vehető a könyv egészére: ne csüggedjen, ha valamit nem értünk, a hiba nem feltétlenül a mi készülékünkben van. Igazából aligha lehetne másként: az a hatalmas tudományos feladat és teljesítmény, amelyet az evolúció kutatása, visszafejtése jelent, és amelybe e kötet szükségképpen csak valamelyes betekintést nyújt, minden bizonnyal messze meghaladja azt, ha vennénk egy kereskedelemben kapható számítógépet telepített operációs rendszerrel, és nekiállnánk abból kifejteni az oprendszer teljes és részletes forráskódját. Márpedig ez melyikünk számára nem reménytelenebb feladat, mint nekifutás nélkül átugorni a Himaláját? Még ha a Pendragon legendából jött, és Connemarából való is?

A leírások és magyarázatok megfogalmazásában gyakran felsejleni érezhetünk egy különleges, roppant horderejű és talán örökre válasz nélkül maradó kérdést. Például, az eukarióta sejtek eredete c. fejezetben olvashatjuk: „Az áttörést hozó esemény a jelek szerint a baktériumokra jellemző merev külső sejtfal elvesztése lehetett. Ennek oka ismeretlen, de mint mindig, most is felvetünk egy lehetséges ötletet. A 'külső vázat' elveszített sejtnek többféle problémával is meg kellett küzdenie. Fel kellett találnia egy filamentumokból (szálakból) és mikrotubulusokból (csövecskékből) álló 'belső vázat'. Emellett ki kellett fejlesztenie a mitózisnak nevezett folyamatot is, amelynek révén osztódáskor a kromoszóma (illetve a kromoszómák) egy-egy példánya jut mindkét utódsejtbe. A régi bakteriális mechanizmus ugyanis a sejtfalhoz kapcsolódó kromoszómákat igényelt, így többé nem működött.” Nem abszurd felvetés, hogy a szerzők fogalmazása úgy hangzik, mintha esetleg egy intelligens fejlesztőre utalna. Nem tudhatjuk, van-e ebben bármi szándékosság, netán így kifejezett feltevése az ún. *intelligens tervezésnek*. (Természetesen mindez lesöpörhető azzal, hogy

pusztán képletes beszédhez folyamodtak.) Az azonban joggal felvethető, hogy ha mindent az evolúció művének tudjuk be (márpedig annak a munkamódszeréről tudvalévő, és e könyvből is kitűnik, hogy „vak mestere tépi, cibálja” módján teszi a dolgát), akkor szinte hihetetlen, hogy a minden irányítottság nélküli, véletlen változások eredői és hatásai hogyan eredményezhettek ilyen összetett és ennyire finoman hangolt fejlesztést. Az ember már-már erős kísértést érez, hogy hajoljék a nézet felé, miszerint az eukarióta sejt létrejötte akár az intelligens tervezés erős bizonyítékaként is szolgálhat. Hasonlóképpen: „A merev sejtfal elvesztése arra kényszerítette az ősi eukariótákat, hogy új módszert fejlesszenek ki a kromoszómák szétválasztására. Az új mechanizmus, a mitózis során a kromoszómákat hozzájuk kapcsolódó mikrotubulusok választják szét. A prokariótákban nincsenek mikrotubulusok ... Ebből a nézőpontból tehát a mitózis szükségmegoldás volt, amelyre azért kényszerültek az eukarióták, mert a prokarióta mechanizmus már nem működött.” Ha mindez csupán képletes beszéd is, felvetődik a kérdés, honnan a készlet, milyen mechanizmus hozta azt létre, és vezetett el az új, igen finom és összetett szerkezet létrejöttéhez? Hiszen „A sejtváz két fő molekuláris komponens építi fel – aktin filamentumok (szálak) és mikrotubulusok (csövecskék). Ezek egymást kiegészítve működnek: az aktin filamentumok a húzóerőknek, a mikrotubulusok pedig az összenyomásnak és a nyíróerőknek állnak ellen. (Akárcsak a vasbeton: ott a vasszerkezet adja a szakítószilárdságot, a beton pedig a nyomó- és a nyírószilárdságot. – Osman P.) Ezek a tulajdonságok teszik lehetővé, hogy a sejtváz merev sejtfal nélkül is fenntarthassa a sejt alakját. A sejtváz emellett meg is tudja változtatni a sejt formáját, és képes a belsejének alkotóelemeit mozgatni.” Hihetetlenül finom szerkezet, finom építőelemekkel és azok szinergikus hatásával – szinte hihetetlen, hogy mindez együtt véletlenül jött létre. Nagy kár, hogy semmit sem tudhatunk az egyéb, hamvukba holt útkeresésekről.

S ha már a célszerűség – jóllehet a véletleneken át érvényesülő – győzedelméről van szó a fejlődésben, ragadjunk ki még egy példát, amely szintúgy a „hogyan jöhetett ez létre?” rácsodálkozásra készlet. Az ivaros szaporodás eredete c. fejezetben írják a párosodási típusok tárgyalásánál: „Ha a hímek jelentősen hozzájárulnak az utódgondozáshoz – a csikóhalaknál például a hímek keltetik ki az ikrákat – , akkor előfordulhat, hogy a nőstények versengenek a hímekért, nem pedig fordítva.” Ezt vajon hogyan hozta össze a *vak mester*?

Az egész könyv, amellett, hogy rengeteg ismerettel és érdekességgel szolgál, nagyszerű intellektuális gyakorlóterep. Amint fentebb már utaltunk rá: gyakran kell kapaszkodni a megértéséhez, az pedig már egyéni optimalizálás kérdése, hogy mit ugrunk inkább át. Kétségtelen viszont, hogy minden mondatán érdemes elgondolkodni. Például, a szerzők azt állítják, hogy „Lényegében az emberre is igaz, hogy csak nagyobb társas csoportban szaporodhat.” Ez kezelhető úgy is, mint erős megfontolást igénylő felvetés. A társadalomban élő emberre valószínűleg igaz, kérdés viszont, hogy a biológiaiakra mennyire az. És igen jó kérdés, hogy vajon melyik vagyunk inkább és mennyire.

Komoly panaszunk a könyvre egy lehet, és az sem az Akadémiai Kiadót, hanem az eredeti kiadóját illeti: nagy kár, hogy nincs tárgymutatója. Sokszor segítene, ha visszakereshetnénk pl. a fogalmak vagy éppen a tárgyalt alkotóelemek magyarázatát. Kifejezetten zavaró lehet a tárgymutató hiánya olyankor, ha egy-egy túl nehéznek mutakozó szövegrészt átugrunk. Nem ritka, hogy a további részben új, ismeretlen fogalommal találjuk szemben magunkat, amelyet bizonyára a kihagyott részben vezettek be. Ilyenkor sokat segítene, ha könnyen megtalálhatnánk a megjelenésének helyét, és persze ott a fogalom magyarázatát. Így azonban kereshetjük, hogy – sok más között – mi lehet a *hibrid vigor*, mi az *obligát szexuális eset* (minden bizonnyal nem a házastársi kötelesség teljesítése), és mit jelent az ivaros szaporodás eredetének tárgyalásában, hogy *obligát esetben a pároknak nincs külön kezelhető rátermettségük*, és még sorolhatnánk. Emellett a legtöbbször számára meglehetősen sok idegen fogalom, elnevezés jelenik meg benne, az ember feje pedig nem káptalan – olykor jó lenne visszakeresni a magyarázatát. Azt pedig mintha csak a szemüveg- és/vagy a nagyítóárusok kijáróemberei érték volna el, hogy az ábrák magyarázó szövegeit szürke alapon apró betűkkel írják. Őket szolgálja a lábjegyzetek számozása és a hatványkitevők apró mérete is.

Egy tétel Az öröklődéstől az első sejtekig c. fejezetből, amely különösen fontos a modern környezetvédelmi és környezetgazdálkodási elvek megformálásában is. Ennek egyik irányzata a Földet a maga bioszférájával egy különleges szuperorganizmusként kezeli. Találkoztunk ezzel James Lovelock: Gaia halványuló arca – Utolsó figyelmeztetés c. könyvében (Akadémiai Kiadó, 2010 – lásd Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle, 2011. 2. sz.), Lovelock Gaia-hipotézisében, amely „a Föld értelmezésének a nyolcvanas években közzétett elmélete, amely a Földet olyan önszabályozó rendszernek tekinti, amelyet az élő organizmusok összessége, a felszíni kőzetek, az óceán és a légkör alkotnak szorosán összekapcsolódva, fejlődő rendszerként. Az elmélet szerint a rendszer célja a felszíni állapotok a lehető legoptimálisabb (sic!) szinten való tartása az éppen létező élet számára.” A szerzők itt a következőket írják: „Vegyünk szemügyre egy mai ökológiai rendszert. Az összes faj egyedei replikátorok: mindannyian önmagukhoz hasonló utódokat hoznak létre. Mind az azonos, mind a különböző fajú egyedek hatnak egymásra, ami megváltoztatja a túlélési és a szaporodási esélyeiket. A rendszer hatalmas mennyiségű információt tartalmaz, de ez az információ az egyedekhez kötődik. Nincs olyan további információ, amely a rendszer egészének szabályozásával lenne kapcsolatos. Éppen ezért félrevezető az ökológiai rendszerekre szuperorganizmusként gondolni.” És idézzük ehhez ide a fentebbi, „elképzelt, hogy ma ismét egy nagy lépés tanúi vagyunk” kijelentésüket. Ezzel összecsengeni látszik, hogy a modern társadalmakban gyorsuló ütemben halmozódik fel már ma is felmérhetetlen mennyiségű rendszerinformáció, amelyet nem az egyedek, hanem maga a szóban forgó rendszer tárol – legyen bár szó vállalatokról, egyéb szervezetekről (a szellemi tulajdon igen sajátos formája a cég, szervezet kollektív tudása!), vagy akár az emberi társadalom egészéről.

Egy érdekes rendszertechnikai megoldás (a sok közül) Az ivaros szaporodás eredete c. fejezetből: „Az emlősök körében soha nem fordul elő szűznemzés. Az ok lényege rendkívül

egyszerű, és a 'génes bevéődés' sajátos jelenségével kapcsolatos. Az emlősökben bizonyos gének 'emlékeznek' arra, hogy az apából vagy az anyából származnak-e. Bizonyos szövetekben csak az apai, másokban csak az anyai gének működnek. Mivel e gének létfontosságúak, minden utódnak kell, hogy legyen apja és anyja: ez kizárja a partogenezist."

Az átöröklésnek az emberi társadalomban betöltött szerepével foglalkozó mai műben hogyisne jelenne meg Richard Dawkins nagy innovációja, a *mémek* fogalma. Ezek Dawkins óta „a kulturális öröklődés génnek megfelelő alapegységét” jelentik. A szerzők Az állati társadalmaktól az emberi társadalmakig c. fejezetben igen világos és megvilágító erejű elkülönítést adnak. „A géneket a szülők adják át az utódaiknak: a mémek horizontálisan (nem rokonok között) is terjedhetnek, sőt akár utódoktól is a szülők felé. ... A gének struktúrákat vagy viselkedéseket, azaz fenotípusokat határoznak meg az egyedfejlődés során (a fenotípus valamely élőlény megnyilvánuló alaktani és élettani sajátosságainak összessége; az öröklött tulajdonságok és a környezet együttes hatására létrejött megjelenési alak – Idegen szavak és kifejezések szótára, Akadémiai Kiadó – Osman P.): az öröklődés során a fenotípus elpusztul, és csak a genotípus adódik át (a genotípus az élő szervezet génjeiben tárolt összes genetikai információ – ugyanonnan, Osman P.)” A mém az emberek közötti kommunikáció révén ültet át másokba a gondolkodást befolyásoló „alapegységeket”. A szerzők szavával „A mém lényegében fenotípus. ... Amikor elmondjuk valakinek a mondókát, a fenotípus adódik át – agyunk egy darabkáját nem adjuk vele. Ebből az következik, hogy a mémek, de nem a gének, öröklődése során a szerzett tulajdonságok örökölhettek.” Valószínűleg a mémek működését tapasztalhatjuk meg önmagunkon a következő kis példában is: „*Szintelen zöld eszmék dühödten alszanak*” a szerzők ezt a nagyhírű nyelvésztől, Noam Chomskytól idézik mint „nyelvtanilag helyes, értelmetlen mondatot”. Mégis – a gondolkodásunkat befolyásoló mémek hatására? – olvastán inkább az ötlük fel bennünk, hogy ez egy jellegzetes sora lehet valami extravagáns versnek, s különösképpen a dadaista irányzatnak.

E fejezetben szerzők egy erősen elgondolkodtató modellt adnak a társadalom elemzéséhez, amelyet *Társadalmi Szerződés Játéknak* neveznek. Ehhez „a legfontosabb alapfeltevés, hogy a társadalom egyenlő, racionálisan viselkedő egyénekből áll. (Álom, édes álm! – Osman P.) Ha mindenki együttműködik, akkor az összes egyed jobban jár, mintha mindenki csalna, azaz önző módon viselkedne. A bökkenő az, hogy egy csupa együttműködőből álló társadalomban az egyes egyéneknek érdemes lenne csalniuk. Ha mindenki más fizet adót, akkor az egyén jobban jár, ha nem teszi – ha azonban senki sem fizetne adót, ... mindenki rosszabbul járna.” (Ami az öngondoskodásra képesek számára inkább annyiban igaz, hogy a közszolgáltatások elérhetősége, a szociális védőháló valamelyes stabilitást ad a társadalomnak, fékezi, hogy tömegek zuhanjanak a szélsőséges elkeseredettségbe, és ezáltal több biztonságot ad nekik is. – Osman P.). És: „A gyenge pontot természetesen az egyenlőség és a racionális viselkedés feltételezése jelenti. ... A csoportöntudatot és így a csoportos viselkedést a mítoszok és a rituálék is befolyásolják a racionális önérdék mellett, sőt akár annak ellenére is. ... Mint könyvünkben már annyiszor, ismét az egyedi és a csoportszelek-

ció közötti konfliktussal van dolgunk.” A fejtegetés végkövetkeztetése pedig: „A könyvben felsorolt többi evolúciós átmenethez hasonlóan a modern társadalmak kialakulásához is arra volt szükség, hogy a korábban függetlenül élő és egymással versengő egységek együttműködésre lépjenek.” Nos, ehhez talán felvethető, hogy újra itt a nagy kérdés: a szerzők fogalmazása mintha tudatosságra utalna, ellenben a történelemre vonatkozó ismereteink inkább azt sugallják, hogy az emberek a szándékaiktól függetlenül sodródtak bele az új helyzetbe – úgy, hogy nem is volt előretételezésük arra vonatkozóan, hogy mi történik velük, mit hoz nekik, reájuk az átmenet. Ha tudták volna, bizonyára lázadtak volna ellene – amint azt látjuk is például a géprombolók esetében.

A könyvet A nyelv eredete c fejezet zárja. Módfellett izgalmas ismereteket és felvetéseket sorakoztat fel, ugyanakkor igencsak ráérzünk belőle, hogy ez a tudományág mennyire ki-munkált, és bizony nem igazán könnyen megközelíthető a hozzá nem értő számára. Csupán egyetlen idézet belőle: „Úgy tűnik tehát, hogy az agyban van egy ’nyelvtanuló rendszer’, amelyet nyelvi ingereknek kell működésbe hozniuk ahhoz, hogy kialakítsa a megfelelő nyelvhasználatot. Az eredmények alapján *nem egy teljesen működőképess beszédközpont*, hanem a nyelvtanuló rendszer öröklődik.”

Dr. Osman Péter

* * *

Paul Krugman: *Elég legyen a válságból! MOST! Akadémiai Kiadó, 2012;*
ISBN: 978 963 05 9287 1

Ha van olyan, hogy kötelező olvasmány, ez bizonyosan az. Gondolkodni rajta. 287 oldalas, szakszerű, s nagyon jól érthető vitairat. A tét pedig az életünk és a jövőnk.

Előhang 1.: *Könyv, eredj, légy osztályharcos!* (Bocsáss meg, József Attila!) Minden jó szakember pontosan tudja, hogy válság idején megsokszorozott erőforrásokat kell a fejlesztésre és az innovációra fordítani, hogy ha majd eljön a fellendülés – és előbb-utóbb szükségszerűen eljön, bár nem szükségképp a várt keretek között és a várt szerkezetben – azok eredményeivel felfegyverkezve tudja kiaknázni és bővíteni a lehetőségeket. És minden hozzáértő jól tudja, hogy a fejlesztésnek és az innovációnak nincs gyilkosabb akadályozója, mint a pénzügyi megszorítás. Ha biztos akarsz lenni abban, hogy hosszan beleragadunk a válság mocsarába, vond el a fejlesztés forrásait! Könyv, segíts, hogy ne így legyen!

Előhang 2.: A közgazdasági Nobel-díjas Paul A. Samuelson, a modern közgazdaságtan egyik megalapozója írja a William D. Nordhaus-zal írt, világhírű *Közgazdaságtan* c. könyvük (Akadémiai Kiadó, 2005) előszavában, hogy „A közgazdaságtan legalább annyira művészet marad mindig, mint amennyire tudománynak számít”. Valóban, rendkívül izgalmas kérdés, vajon a makroközgazdaságtan tud-e olyan egzakt tudomány lenni, mint például a

műszaki vagy a természettudományok. Ez a probléma törvényszerűen következik a természetéből – abból, hogy vizsgálódásainak tárgyát olyan összetett és bonyolult rendszerek, entitások alkotják, amelyek mind időben, mind térben egyszeriek, egyediek és megismételhetetlenek. Az ezeket alkotó tényezők – független változók – és az azok között működő kölcsönhatások teljes körűen számba sem vehető sokasága annyira egyedivé tesz minden (nemzet)gazdaságot, hogy lehetetlenség akárcsak két egymással teljesen megegyezőt találni. Sőt, megkockáztatható még az az eretnek felvetés is, hogy mert ennyire egyediek, nem lehetséges – legalábbis a tudományok jelen állása mellett – olyan modellt felállítani, amely a (nemzet)gazdaságok működését kellően mélyrehatóan, részletesen és egzakt módon le tudja írni. Hasonlóképp, e téren valóban tökéletesen érvényes Hérakleitosz tétele, amely szerint „Kétszer nem lépsz ugyanabba a folyóba”, hiszen a belső és a külső meghatározó tényezők állandóan változnak, s így velük változnak önmagukhoz képest is a gazdaságok.

Előhang 3.: Az előzőekben vázoltakon túl a modern makroökgazdaságtannal az a baj, hogy amióta elméletei az államok kormányzati gazdaságpolitikai doktrínáinak alapjául szolgálnak, elveszítette hímporát. Ezek a gazdaságpolitikák ugyanis részben közvetlenül, részben közvetve a jövedelmek újraelosztását valósítják meg, és ezzel csoport- és részérdekeket szolgálnak. Részévé és eszközévé váltak a politikai küzdelmeknek is, mindez pedig óhatatlanul visszahat a közgazdasági elméletek megalkotóira, fejlesztőire. Krugman e könyvében a következőket írja: „Ennél kényesebb téma, hogy a felső egy százalék – vagy még inkább egy ezrelék – (itt a legmagasabb jövedelmű rétegekről beszél – Osman P.) érdekei milyen mértékben színezik át az elméleti közgazdászok vitáit. Annyi bizonyos, hogy ez a befolyás létezik: ha máshol nem, hát az egyetemeket nagy adományokkal támogató emberek preferenciái, a rendelkezésre álló ösztöndíjak, a jövedelmező szaktanácsadói szerződések és a többi ehhez hasonló dolog egészen biztosan arra ösztönzi a szakmát, hogy ne egyszerűen elforduljon Keynes eszméitől, hanem felejtse is el a javát mindannak, amit az 1930-as és 1940-es években tett magáévá.”

Előhang 4.: „... És a skorpió a vándorlása során elére a folyóhoz. Megszólítja a halat: Kérlek, hal, vigyél át a túlsó partra. Ám a hal mondá neki: Nem vihetlek, mert megszúrsz, és meghalok. Dehogy szúrlak – felelé a skorpió –, hiszen akkor én is vízbe fúlnék. És a hal a hátára vevé, és elindula vele, ám a folyó közepére érve a skorpió belédöfé a fullánkját. De hát ezt miért tetted – kérdezé a hal az utolsó leheletével –, hiszen most te is meghalsz? Igen, de ez a természetem – hangza a válasz.”

A könyvről, az Akadémiai Kiadó ajánlójából: „Elég! 2008 óta soha nem látott pénzügyi és gazdasági válság sújtja a fejlett világot, és egyelőre a legkevésbé sem látszik a vége. Miért mondanak csődöt legalapvetőbb tételeink a hosszú évek óta tartó válságkezelés során? Éppen azért, mert válság van – nem normális időket élünk. Paul Krugman, a Nobel-díjas 'megmondóember', a közgazdaságtan közismert fenegyereke szerint sem a krízis okait nem tártuk fel teljes mélységükben, sem kezelésének módját nem választjuk meg jól. Ebben a 2012-ben megjelent, rendkívül olvasmányos művében feltárja előttünk, hogyan oldható meg

az immáron ötödik éve tartó válság. Hogy igaza van-e? Erről csak akkor tudunk véleményt formálni, ha elolvassuk a könyvet. A kritikus, de konstruktív hangvételű és konkrét megoldásokat is kínáló könyvből sokat megtudunk a krízis természetéről: a 'Minsky-pillanatról', a 'likviditási csapdáról', a monetáris válságkezelés korlátairól, Keynes és kortársai állításainak érvényességéről. Benne sok szó esik Amerika és Európa helyzetéről: míg az előbbi az 'olcsó pénz' révén sodorta önmagát kritikus helyzetbe (amit a pénzügyi 'innovációk' – mint például a követelések újracsomagolgatása – csak tovább nehezítettek), addig az utóbbiban a közös fizetőeszköz bevezetésének közgazdaságtani megalapozatlansága, valamint a közös építmények és intézmények tökéletlensége a bajok fő forrása – a szerző szerint legalábbis.”

S egy fontos vonás a helyzetképhez: „Az ILO az Európai Unió munkaerőpiacáról szóló helyzetjelentésében arra hívja fel a figyelmet, hogy a megszorító intézkedések nem adtak választ a válság alapvető okaira, és nem csökkentették a munkanélküliséget. Sőt, a nemzetközi szervezet szerint a foglalkoztatási helyzet tovább romlott a fiskális konszolidációt szorgalmazó intézkedések bevezetését követően. A 2010-'11-ben bekövetkezett megtorpanás után a munkanélküliség tovább emelkedett és semmi jele a javulásnak – figyelmeztet az ILO. Csak az elmúlt hat hónapban az EU-ban egymillió ember vesztette el a munkáját” – *www.napi.hu*, 2013. április 8., hétfő. Egemillió munkahely veszett el egy hónap alatt (sic! – Osman P.).

A továbbiakban néhány idézetet emelünk ide a könyvből. Ehhez, félreértések elkerülése végett, hadd emlékeztessünk: a szerző közgazdasági Nobel-díjas, a világelsők közé tartozó Princeton University, valamint a London School of Economics egyetem professzora, és saját rovata van a *The New York Times*-ban.

Az abban előadottak kvintesszenciájaként: „Rendkívül fontos, hogy megtegyük a megfelelő lépéseket a válság tényleges és teljes felszámolása felé. És mondok én valamit: tudjuk, vagy legalábbis tudunk *kellene*, hogy mit tegyünk. Az elmúlt hetvenöt év gazdasági, technológiai és társadalmi folyamatai megváltoztatták az életünket, de a különbségek dacára ugyanattól szenvedünk, mint ami az 1930-as években történt. Keynes és más kortársak elemzéseiből, valamint a későbbi kutatások és vizsgálatok eredményeiből azt is tudjuk, hogy akkor mit kellett volna tennie a politikusoknak. Ugyanezekből az elemzésekből az is kiderül, mit tehetnének jelenlegi szorult helyzetünkben. Sajnos nem használjuk fel a rendelkezésünkre álló tudást, mivel sok befolyásos ember – politikusok, köztisztviselők, valamint egy szélesebb kör, a közvélemény-formáló publicisták és értelmiségiek köre (szép ez az utóbbi distinkció! – Osman P.) – különféle okokból kifolyólag úgy döntött, hogy inkább elfelejtik a történelmi leckét és a korábbi generációk által végzett gazdasági elemzések értékes eredményeit, és a nehezen megszerzett tudás helyett ideológiailag és politikailag testhezálló előítéletekkel foglalkoznak. ... Az államnak most többet és nem kevesebbet kell költenie, egészen addig, amíg a magánszektor meg nem erősödik annyira, hogy képes legyen fellendíteni a gazdaságot – ehelyett azonban a munkahelyeket pusztító, megszorító politika vált uralkodóvá. Ezzel a könyvvel igyekszem megtörni ennek a destruktív közvélekedésnek a hatalmát,

és érvelni egy bővítésre koncentráló, munkahelyteremtő gazdaságpolitika mellett, amelyet régóta követelnünk kellett volna.”

Továbbá: „Szörnyű idöket élünk, és még ennél is szörnyűbb, hogy mindezt elkerülhettük volna. De ne adjuk fel: igenis úrrá lehetünk ezen a válságon, és ehhez nem kell más, csak tisztánlátás és elszántság.” / „Valahányszor azt hallják, hogy egy szakértő leszögezi, olyan hosszú távú problémákkal küszködünk, amelyeket nem lehet rövid távon megoldani, akkor tudniuk kell, hogy az illető hiába igyekszik bölcsnek mutatkozni, valójában kegyetlen és ostoba. Mert ennek a válságnak nagyon gyorsan véget lehetne és kellene vetni.” / „Ha összehasonlítjuk az elmúlt évek gazdasági fejlődését Európában és az Egyesült Államokban, akkor az a benyomásunk támadhat, hogy vak versenyez világtalannal – vagy ha jobban tetszik, úgy tűnik, mintha azon versenyeznének, ki tudja jobban elszúrni a válság kezelését. E könyv írásakor úgy tűnik, Európa orrhosszal vezet a katasztrófához vezető versenyben, de azért várjunk még az eredményhirdetéssel.” / „Miközben küzdünk ezzel a nyakunkba szakadt válsággal, nagyon bosszantó azt látni, hogy a közgazdászok mennyire a problémát, és nem a megoldást jelentik.” / „Ennek a krízisnek hihetetlenül egyszerűen kellene és lehetne véget vetni. ... Lényeg a lényeg: ahhoz, hogy kilábaljunk ebből a válságból, arra van szükség, hogy robbanásszerűen emelkedjenek az állami kiadások.” / „Az infláció nem szabadulhat el, amíg a gazdaság válságban van.” (Kulcsfontosságú állítás, hiszen az infláció alacsony szinten tartása a nyugati világban ma uralkodó gazdaságpolitika Szent Grálja.) / „Az ilyen válságok nem csak rövid távon okoznak súlyos károkat, hanem úgy tűnik, a távoli jövőre is kihatnak, mert a növekedés és a foglalkoztatottság többé-kevésbé véglegesen a válság előttinél alacsonyabb szinten állapodik meg. És itt van a kutya elásva: bizonyítékok támasztják alá, hogy a pénzügyi válságot követő gazdasági pangás mélységét és időtartamát csökkentő intézkedések egyben a hosszú távú károkat is enyhítik. De ennek a fordítottja is igaz! Ha elmulasztjuk meghozni ezeket az intézkedéseket – és most épp ezt csináljuk –, akkor lényegében elfogadunk egy keserű, szűkölködő jövőt.” / „Miért olyan magas a munkanélküliség, és miért olyan alacsony a gazdasági termelés? Azért mert mi – a 'mi' alatt most a fogyasztókat, a vállalkozásokat és a kormányzatokat együttesen értem – nem költünk eleget.” / „Ha egyszerre túl sok gazdasági szereplő számára válik problémává az adósság, akkor a baj elhárítására irányuló együttes erőfeszítéseik önpusztítóak lehetnek” és „Minél többet fizet egy adós, annál többel tartozik.” (Krugman idézi ezeket Irving Fisher amerikai közgazdásztól. Amint írja: „Fisher véleménye szerint ez volt a nagy gazdasági válság igazi kiváltó oka, s majdnem teljesen igaza volt.”) / „Jelen pillanatban az adósok nem tudnak, a hitelezők pedig nem akarnak költeni.”

És mintegy az előbbieik összegzéseként: „Bolond az, aki a rövid távú deficitre fókuszál.” / „A válságból kifelé, a teljes foglalkoztatottság felé vezető út még mindig tárva-nyitva áll. Nem muszáj így szenvednünk.” / „A kiadások visszavágása csökkenti ugyan a jövőbeni adósságot, de csökkenti a jövőbeni bevételeket is, ezért adósságkezelő képességünk valójában csökkenhet. ... Gazdaságpolitikai szempontból édes mindegy, hogy a válságban lévő

gazdaságban alkalmazott megszorító intézkedések szó szerint ártanak-e az ország költségvetési helyzetének, vagy csak nagyon keveset segítenek a helyzet javulásában. Elég mindössze annyit tudnunk, hogy *a mostanihoz hasonló időkből a költségvetési megszorítások hozadéka igen csekély, talán nem is létezik, míg az ár, amit fizetniük kell érte, nagyon magas. Most tényleg nem olyan idők járnak, hogy mániásan a deficittel kellene foglalkoznunk.*” (Kiemelés az ismertetés szerzőjétől.) / „A politikai rendszer ragaszkodott a deregulációhoz és a nem-szabályozáshoz (a laissez-faire politikája – Osman P.), noha számos figyelmeztető jele volt annak, hogy a szabályozás alól felmentett pénzügyi rendszer biztosan bajba kerül majd. A lényeg az, hogy ez sokkal kevésbé tűnik érthetetlennek, ha számításba vesszük a nagyon gazdagok befolyását is. Először is, a nagyon gazdagok igen tekintélyes hányada éppen a szabályozatlan pénzügyi folyamatokból szerezte a vagyonát, így nekik közvetlenül érdekük fűződött a szabályozásmentes időszak folytatódásához. Ezenfelül pedig hiába merültek fel kérdések az 1980 utáni gazdaság teljesítményével kapcsolatban, amikor a gazdaság köszöni szépen, hihetetlenül jól teljesít a felső tízezer számára. Tehát noha a növekvő egyenlőtlenség valószínűleg nem tekinthető a válság közvetlen kiváltó okának, mégis olyan politikai környezetet teremtett, amely lehetetlenné tette, hogy a figyelmeztető jeleket észrevegyük, vagy hogy azokra reagáljunk.” / „Amikor sok adós igyekszik spórolni és visszafizetni a tartozását, nagyon fontos, hogy *valaki* ennek pont az ellenkezőjét tegye, azaz költsön és adjon kölcsön – és ez a valaki nyilvánvalóan az állam. *Az állami kiadások növelése a szükséges válasz arra a típusú válságra, amellyel manapság szembesülni vagyunk kénytelenek. ... Már azzal is hatalmas lökést adnánk a gazdaságnak, ha visszavonnánk a pusztító megszorításokat, amelyeket az államok és az önkormányzatok bevezettek.*” (Kiemelés az ismertetés szerzőjétől.)

Mindezek alapján megkockáztatjuk: Krugman e könyve valójában nem kevesebbről szól, mint hogy a nyugati civilizációnak van-e még jövője; hogy a megszorításokkal dolgozó gazdaságpolitikai paradigma, amely azt jelenleg teljesen hatalmába kerítette, vajon a felemelkedéshez vezeti-e, vagy teljesen bedönti a szakadékba. Krugman nagyon világosan állást foglal e kérdésben, és szembeszáll az uralkodó (gazdaság)politikai koncepcióval. Mondandója mindenképpen figyelmet érdemel, hiszen szakmai kompetenciája megkérdőjelezhetetlen. Amilyen igazak J. A. Schumpeter – aki az innováció fogalmát a közgazdaságtanba bevezette – híres szavai, hogy „A lehetőségekről jól végiggondolt közgazdasági megfontolások alapján mondjunk le, ne pedig azért, mert nem ismerjük őket” (A gazdasági fejlődés elmélete, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1980), ugyanúgy igaz, hogy „... ne pedig ideológiai megfontolások mentén”, különösen hogy a modern társadalmakban az ideológiák a legtöbbször érdekeket tükröznek és szolgálnak. Ő maga így vezeti be és egyben összegzi is a mondani-valóját: „Még csak nem is rejtélyes a katasztrófa (a nyugati világ jelenlegi gazdasági állapota – Osman P.) természete. A nagy gazdasági világválságban a vezetőknek volt mentségük: igazából senki sem tudta, hogy mi történik, és hogyan lehetne kezelni a válságot. A mai vezetőknek azonban nincs mentségük. *Mert tudjuk, mi történik, és rendelkezésünkre állnak az eszközök is, amelyekkel véget vethetnénk ennek a gyötremnek.* Mégsem teszünk semmit.

A következő fejezetekben megpróbálom kifejteni, miért – a haszonleső magatartás és egy torz ideológia kart karba öltve akadályozzák, hogy megoldjunk egy megoldható problémát. ... Szörnyű időköt élünk, és még ennél is szörnyűbb, hogy mindezt elkerülhettük volna. De ne adjuk fel: igenis úrrá lehetünk ezen a válságon, és ehhez nem kell más, csak tisztánlátás és elszántság.”

Mindenképpen idekívánkozik azonban a megjegyzés: mindez mit sem ér, ha azoknak, akiknek hatalmukban áll a gazdaságpolitikákat meghatározni, nincs meg az akaratuk, az elszántságuk és különösképp a mozgásszabadságuk arra, hogy a fellendülés érdekében akár az uralkodó (gazdaság)politikai paradigmát is félredobják, és mást juttassanak érvényre helyette. Krugman idézi a közgazdász Michał Kaleckitől, Keynes kortársától (akiről az Encyclopaedia Britannica azt írja, hogy ő alkotta meg a legjobb rövid bevezetőt a keynesi forradalomhoz): „Egy *laissez-faire*-en alapuló rendszerben a foglalkoztatottság szintje nagymértékben az úgynevezett bizalom állapotától függ. Ha ez romlik, csökken a magánberuházás, ami viszont a termelés és a foglalkoztatottság esését eredményezi (mind közvetlenül, mind pedig a jövedelemcsökkenésnek a fogyasztásra és a beruházásra gyakorolt másodlagos hatása révén). Ez a körülmény a tőkéseknek erőteljes közvetett ellenőrzést biztosít a kormányzat politikája fölött: mindent, ami megrázkódtathatja a bizalom állapotát, gondosan el kell kerülni, mert gazdasági válságot okozhatna. De ha egyszer a kormányzat a saját vásárlásaival való foglalkoztatottságnövelés fortélyát megtanulja, az említett hatalmas ellenőrző eszköz elveszti hatékonyságát. Ennélfogva a kormányzati beavatkozáshoz szükséges költségvetési deficitet veszedelmesnek kell tekinteni.” Erre mondhatjuk, látva, hogyan tiltják ma tűzzel-vassal a költségvetési deficitet, a hajdani sikeres film címét idézve, hogy „Próféta voltál, szívem”. Továbbá, hogy – amint a gyakorlat mutatja – ma a kormányzatok feletti ellenőrzés hasonlóan hatékony eszköze a befektetői bizalom elvesztésével és annak következményeivel való fenyegetés. Krugman idézi a politológus Henry Farrellnek egy, a keynesiánus irányvonal felemelkedéséről és hanyatlásáról szóló tanulmányából: „A piacok bizalmának összeomlását Görögországban a kockázatos költségvetési kicsapongások intő példaként interpretálták. Állították, hogy azok az államok, amelyek súlyos költségvetési helyzetbe lavírozták magukat, a piacok bizalmának összeomlását kockáztatják, és talán a teljes pusztulást is.” Ezekből meglehetősen egyértelműnek tűnik, hogy „a piacok bizalmának elvesztése” a modern változata a korábban alkalmazott „az Isten haragja” végső, megkérdőjelezhetetlen és megfellebbezhetetlen fenyegetésnek. Különösen hatékonyá és félelmetessé teszi, hogy egy megfoghatatlan, kimutathatatlan, mindig az események háttérben maradó erőt jelent, amelynek még a pusztasága sem manifesztálódik, hanem csak a neki tulajdonított hatások révén jelenik meg. Éppen a megfoghatatlansága, tettenérhetetlensége miatt ugyanolyan alkalmas kényszerítő eszközül, és ugyanúgy képes elfedni a valódi mechanizmusokat, mint vallásos környezetben „az Isten haragja”. Maga Krugman igencsak egyszerűen intézi el a tényleges veszedelem kiiktatását az USA példáját véve alapul: „Ha az állami kiadások a gazdaság túlhevülését okozzák, akkor a problémát a Federal Reserve (amely az USA központi

bankjának szerepét tölti be – Osman P.) simán megoldja úgy, hogy kicsit gyorsabban emeli a kamatlábakat. Inkább attól kellett volna félnünk, ami végül ténylegesen bekövetkezett: hogy az állami kiadások nem bizonyulnak elégségesnek a munkahelyteremtéshez, és a FED nem képes tovább csökkenteni a kamatlábakat, mivel azok már nullán állnak.”

Krugman szinte a „kezdő mondat első negyedében”, első bekezdésében leszögezi: könyvének alapkérdése, hogy „Hát akkor most mit tegyünk?” Ennek megfelelően vizsgálja, elemzi a helyzetet, a közgazdasági alapvetéseket, a válság gazdaságtanát, veszi kritikai elemzés alá a kormányzati gazdaságpolitikai válaszok hatékonyságát és indítékait, s fejt ki saját koncepcióját a tartós kilábalást lehetővé tevő gazdaságpolitikai paradigmára és eszköztárra. Így egyebek közt egy-egy teljes fejezetben igen alapos és érdekes elemzést ad: A közgazdaságtan sötét korszakáról – ezzel a fejezetcímmel, az alcímek között pedig: A Keynes-fóbia; Bóvli közgazdaságtan / A deficit problematikájáról – az alcímek közt: Értsük meg a kamatlábakat!; Mi a helyzet az államadóssággal?; Orvosolhatja-e az adósság az adósság okozta bajokat?; A deficit megszállottjai / Az infláció kérdésköréről, Az infláció és baljós árnyak fejezetcímmel, s benne Érvek a magasabb infláció mellett / Az eurót övező problémákról, a rendkívül kifejező Eurodämmerung fejezetcímmel (ami természetesen szójáték a Götterdämmerung-ra, azaz az istenek alkonyára), s az alcímek: Bajok a (közös) pénzzel; Az euróbuborék; Európa oltári nagy önámítása; Európa alapvető problémája; Az euró megmentése / A megszorítások élharcosairól – az alcímek közt: A félelemfaktor; A bizalomtündér; A válságok teszik a dolgukat; Az okok / A teendőkről – benne: Költs most, fizess később. A rövid zárófejezetben pedig (Krugman nem babonás: ez a 13. fejezet) két olyan kérdésre ad választ, amelyeket szerinte művének olvasán még „a legmegértőbb olvasói is feltesznek maguknak”. Íme: „A könyvemben bemutatott, a gazdaság fellendítését célzó programok politikailag nem megvalósíthatatlanok-e? És vajon nem elfecsérelt idő ezeknek a támogatása? Válaszaim erre a két kérdésre: nem feltétlenül és határozottan nem.”

Az idézetekből is jól megmutatkozik: igen világos, lendületes stílusban, jól érthetően és kifejezetten magával ragadóan adja elő a mondandóját, s ez határozottan élvezetessé teszi e műve olvasását (legalábbis a téma iránt érdeklődőnek). A magyar szöveg – a fenti idézetekben is fel-felbukkanó kisebb botlásoktól eltekintve – kifejezetten kellemes, elegáns, gördülékeny. Egyetlen hibája, hogy olykor a közgazdasági és pénzügyi szakszövegekben érezhetően jól jött volna, ha az adott területen járatos szakember pontosítja azokat.

Egyetlen panaszunk kell hangot adnunk, s az is a kötet eredeti kiadóját illeti. Krugman hatalmas közgazdaságtan-elméleti és tényanyagot vonultat itt fel. Különösen azoknak, akik mindebben nem oly nagyon járatosak, meglehetősen hiányzik egy tárgymutató, amely segítené a visszakeresést, valamint a későbbi tájékozódást a kötetben.

Nem hagyható említetlenül, hogy könyve egyik kijelentése bizonyára megoszthatja magyarországi olvasóit. A kétségbeesés politikája c. alfejezetben arról beszél, mit tesznek a válságok a politika terén is a világgal. Ezt írja: „Magyarország máris szépen halad egy olyan tekintélyelvű rezsim kiépítése felé, amely erősen emlékeztet az 1930-as évek Európájában

terjedő autoriter rendszerekre.” Aki ezzel nem ért egyet, abban ébredhet némi gyanú a szerző általános tájékozottságára vonatkozóan. (Ez amúgy kitűnő példa az olyan felesleges cikornyúra, amely nélkül a diagnózis integritása még erősebb is lenne.) S meglehetősen karakteres, hogy közvetlenül ezután írja, amint a könyvében elmondja, 2012 elején: „Amerika sem védett. Ki merné tagadni, hogy a republikánus párt erősen radikalizálódott az elmúlt néhány év során? És jó esély van arra, hogy radikalizmusuk dacára még idén megszerzik a Kongresszust és a Fehér Házat...”

Akit érdekel a világ sorsa – és nem utolsósorban abban a magunké –, annak szó szerint letehetetlen olvasmány ez a könyv. Szintúgy annak is, aki szívesen ismerkedik a közgazdaságtan elméletével. Túl azon, hogy életünk egyik legfontosabb kérdését taglalja – várhatóan hogyan alakulnak annak sorsdöntő jelentőségű gazdasági alapjai és keretei, s mit lehetne tenni, hogy jobbak legyenek –, bárhol olvasunk bele, lenyűgöző témákkal, gondolatmenetekkel szolgál. Már csupán egy-két további, kiragadott példa:

„Csak akkor születtek nagy dolgok, Ha bátrak voltak, akik mertek.” Fentebb már utaltunk arra, hogy a politikai akarat elengedhetetlen a paradigmaváltáshoz. Krugman írja: „Amikor azt mondom, hogy ennek a gazdasági katasztrófának az okai viszonylag triviálisak, akkor ez nem azt jelenti, hogy ezek az okok véletlenszerűen bukkantak fel, vagy hogy derült égből villámcsapásként érték bennünket. És nem jelenti azt sem, hogy *politikai* szempontból egyszerű lenne kiverekednünk magunkat ebből a kátyvaszból. Elhibázott politikai intézkedések és téves ideológiák hosszú évtizedei taszítottak bennünket ebbe a válságba. (Elhibázott? Figyeljük csak a következő mondatot: kritikus jelentőségű üzenetet hordoz! – Osman P.) Az elhibázott politikai döntések és téves ideológiák azért virágozhattak ilyen sokáig, mert rendkívül hasznosnak bizonyultak – no nem az ország egésze, hanem egy maroknyi nagyon gazdag és nagyon befolyásos ember számára. Ám ezek az elhibázott politikai lépések és téves ideológiák politikai kultúránk szerves részévé váltak, ezért nagyon megnehezítik a változást – még gazdasági katasztrófa küszöbén is. Pusztán közgazdasági szempontból nézve nem lenne különösebben nehéz kezelni a válságot; gyors és erőteljes fellendülést érhetnének el, csak annyi kellene, hogy visszanyerjük a tisztánlátásunkat, és a cselekvéshez meglegyen a politikai akarat is.” Ismerjük fel a szavak mögött bujkáló jelentést: a válság leküzdéséhez nem kevesebb kellene, mint leszámolás az uralkodó politikai-hatalmi renddel, ami messze többet jelent, mint az éppen hivatalban lévő kormányzatot. Nem csekély feladat! Hiszen mi valószínűsíti, hogy azok, akik érdekeinek érvényesülése ide sodorta a világot, magukba szállnak, és harc nélkül kivonulnak a hatalomból?

Valaha a pesti fekete humor megalkotta a KGST (a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, azaz a „szovjet blokk” gazdasági együttműködési szervezete) címerét: vörös mezőben hét sovány tehén feji egymást. Ilyesmi megy végbe a mai világban úgy, hogy minden ország kereskedelmi többletre és pozitív fizetési mérleg elérésére törekszik. Mindegyikük gazdaságának növekedésétől várja a megkönnyebbülést, e növekedést pedig részben-egészben külső piacaitól. Egyszerűen fogalmazva mindenki keresletet keres, a tényleges kereslet azonban

messze elmarad mind a rendelkezésre álló termelőkapacitásuktól, mind pedig a növekedéshez szükséges mértéktől – sőt, sok helyütt még a gazdaság stabilizálásához szükségesebből is. Krugman tisztán és világosan kifejti ennek okát: „Jelen pillanatban az adósok nem tudnak, a hitelezők pedig nem akarnak költeni. ... Európa eladósodott országai, mint például Görögország vagy Spanyolország, rengeteg pénzt kértek kölcsön a válságot megelőző sikeres években, és most költségvetési válsággal néznek szembe: egyáltalán nem kérhetnek kölcsön, vagy csak elképesztően magas kamatok mellett tudnak kölcsönhöz jutni. Ezek az országok eddig sikeresen elkerülték, hogy – szó szerint – kifussanak a pénzből, mert Európa erős országai, mint például Németország, illetve az Európai Központi Bank számos úton-módon folyósítottak számukra kölcsönöket. De a segítségnyújtást szigorú feltételekhez kötötték: az adós országok kormányait arra kényszerítették, hogy kíméletlen megszorító intézkedéseket vezessenek be, és fogják vissza a kiadásokat olyan alapvető területeken is, amilyen például az egészségügyi ellátás.” Könyvének egész okfejtéséből nyilvánvaló, hogy ez hathatós válságkezelés helyett sokkal inkább maga a hosszú távra kiható, nehezen jövätehető rombolás. Konkrétan is leírja: „A sürgősségi kölcsönökért cserébe azt várják a deficitese országoktól, hogy azonnali és drákói programokat vezessenek be, azaz csökkentsék a kiadásait, és emeljék az adókat – ezek az intézkedések azonban csak még jobban elmélyítik a válságot, és még költségvetési szempontból is folyamatosan kudarcot okoznak, hiszen a recesszióba süllyedt gazdaságokban csökkennek az adóbevételek.” (És ehhez még hozzá kell írni azokat az igen tetemes károkat is, amelyeket a megszorítások által nagyon is felfokozott társadalmi elégedetlenség és kilátástalanság okoz.) S folytatva az előbbi idézetet: „Ugyanakkor a hitelező országok nem kompenzálják mindezt a kiadások növelésével. Valójában ezek az országok is aggódnak az adósságok kockázata miatt, ezért ők is megszorító intézkedéseket hajtanak végre, igaz, kevésbé kíméletleneket, mint az adós országok.” (Tényleg az országok aggódnának, az istenadta nép érzi magát nagyobb biztonságban a megszorító politikák mellett, s áll ki értük, vagy sokkal inkább a kormányzatok követik azokat, a Krugman által igen plasztikusan bemutatott indítékok hatására?) És: „Semmi sem történt annak érdekében, hogy olyan környezet jöjjön létre, amelyben a deficitese országok képesek lennének visszanyerni a versenyképességüket. (Pusztán éhezéssel ez valóban nem megy! A klasszikus mondás szerint az indián lova is már csaknem megszokta az éhezést, amikor beledöglött – Osman P.) Amíg a deficitese országokat kíméletlen megszorításokra kényszerítették, addig a többlettel rendelkező országok is elkötelezték magukat a megszorító intézkedések mellett, és ezzel végleg aláásták az export növekedéséhez fűződő reményeket.”

Elégge elkeserítő kép. Tökéletesen indokolja a könyv eredeti, még sokkal kifejezőbb címét: *Vessetek véget ennek a válságnak MOST!*

Dr. Osman Péter

Peter Hessler: Kína országútjain. Az újjászülető birodalom mindennapjai. Park Kiadó, 2013; ISBN: 978-963-530-962-7

Vigyázzó szemetek Kínára vessétek! (Bocsáss meg, Batsányi!)

„Egy kínai temetésen mindig akad legalább egy boldog ember.” / „Civilizációjukat nem kínai civilizációnak fogták fel, hanem úgy, mint ami *a civilizáció maga*. Olyasmi, ami természetes módon, etnikumtól függetlenül, értelemszerűen vonzó. ... A birodalom valóban nem úgy terjeszkedett dél felé, hogy a kínaiak beköltöztek a déli területekre, hanem úgy, hogy a helybeliek megváltoztatták a szokásaikat. ... Mind a mai napig ebben rejlik a kínaiak erőssége. ... A kínai világ valamiért olyan vonzó tudott lenni, hogy a körülötte élő népek szívesen olvadtak bele” – Hessler idézi Arthur Waldron amerikai történészt Kína múltjáról és jelenéről. / „Jogosítványom birtokában ébredtem rá, micsoda tempóban épülnek az utak, és újabbnál újabb autómódelleken akadt meg a szemem vezetés közben. A nyílt úton ezért is rohan az ember – úgy érzi, nyomában tömegek özönlenek” – Hessler a kínai autós felfedező útjairól. / „Ha későn érkezett is Kína a gyorsforgalmi utak világába (az első autópályát 1988-ban adták át), a tervek szerint 2020-ra hosszabb autópálya-hálózata lesz, mint az Egyesült Államoknak.” (Ez pedig, ha megvalósul, kétségkívül szimbolikus jelentőségűnek is tekinthető!) / „Kínában sehol sem annyira kézzelfogható a nehéz történelmi örökség, mint éppen vidéken – legalábbis politikai szempontból.” / „A vidéki tulajdonszerkezetben különösen igazságtalan módon ötvöződik a régi és az új, a kommunista és a kapitalista elv. A haszon egyének zsebébe vándorol, de a kockázatot a közösség vállalja: a helyi káderek megtollasodnak a földeladásokból, míg a parasztokat ellehetetlenítik a körülmények.” / „A Szancsához hasonló településeken a párttagok kezében van a tényleges helyi hatalom. Megjelenésem idején Szancsában tizenhét tagja volt a kommunista pártnak, és minden fontos döntést ők hozták meg. Ők simították el a földvitákat, ők kezelték az állami pénzalapokat, és ők választották a párttitkárt, vagyis a legmagasabb beosztású helyi tisztviselőt. Tőlük függött a tagság összetétele is: *a jóváhagyásuk nélkül senki sem léphetett be a pártba.*” (Kiemelés a recenzió szerzőjétől. Szancsa kínai mértékkel kis helység, ahol Hessler egy házat bérelt, hogy testközelből tanulmányozza a vidék életét.) / „A kommunista párt egyik erőssége, hogy Kína-szerte képes tökéletesen összehangolni a kampányait. (Közéjük értve nagyon is a párt modernizációs törekvéseit és akcióit! – Osman P.) ... És a vezetés azzal is pontosan tisztában van, mekkora jelentőséggel bír a helyi hatalom egy döntően még mindig vidéki berendezkedésű országban. Egy Pekingben kiadott rendelkezésnek azonnal a települések tízezreihez kell eljutnia, mert tudvalevő, hogy *a falusiak politikai látóköre csak a falujuk határáig terjed.*” (Kiemelés a recenzió szerzőjétől) / „Ebben az országban, ahol milliók vándorolnak vidékről városba, és válnak gazdálkodóból üzletemberré, a déli Csöcsiang tartomány szülőttei képviselik a parasztból lett vállalkozó prototípusát. (Hessler be is mutat karakteres példákat – Osman P.) ... Az egy termékre szakosodott települések sajátos modellje nagyban hozzájárult Csöcsiang tartomány sikeréhez. Míg az 1970-es években viszonylag szegénynek

számított, ma minden tartomány közül Csöcsiangban a legmagasabb az egy főre jutó jövedelem, városban és vidéken egyaránt.” (Ez a sajátos modell legfőképp abban áll, hogy egy-egy település egyetlen termék, olykor csak valamilyen alkatrész előállítására szakosodott, igazi „monokultúrás” módon, minden üzemében azt gyártják.) / „’Lopott adó, csurgatott adó.’ Ezt úgy kell érteni, hogy ha a gyár az általános gyakorlatot akarja folytatni, vagyis bevételének egy részét eltitkolja, akkor jóban kell lennie az adóügyi káderekkel. Előbb-utóbb adóhatósági tisztviselők tömegét kell végigetetnünk. Banketten nem ajándékozunk. Ha ajándékot akarunk átadni, felkeressük az illetőt az otthonában” – Hessler idéz egy ismerős mai kínai vállalkozót. – Idézetek a könyvből.

„Feltekintek, s káprázik szemem, letekintek, s szemem elsötétül, körültekintek, s megzavarodom” mondja Caesar G. B. Shaw színművében (Caesar és Kleopátra), s valahogy így vagyunk Kínával is. Feltekintünk hihetetlenül gazdag, több évezredes kultúrájára, és káprázik a szemünk. Letekintünk közelmúltbeli és jelenlegi, olykor kíméletlenül erőltetett modernizációs útkereséseinek s új kapitalizmusa (rabló)gazdálkodásának bugyraiba, és a szemünk elsötétül. Körültekintünk e hatalmas, szinte felfoghatatlanul sokszínű és inhomogén országban – a legtöbbünk ugyan inkább csak jó könyvek segítségével, amilyen ez is –, és a szélsőségeitől megzavarodunk. Kínáról annyit látunk, hallunk hírekben, tudósításokban, olvasunk könyvekben (igazi ínycseknek ott van még a kiváló magyar földrajztudós és utazó Lóczy Lajos: A Kínai Birodalom természeti viszonyainak és országainak leírása c. hatalmas, közel 900 oldalas műve is, amelyet 1886-ban jelentetett meg a Természettudományi Könyvkiadó Vállalat), hogy már-már azt hisszük, ismerjük. Ám eme ismeretünk jellemzésére talán Louis Aragon verse a legjobb, amelyben csupán a zsalugáter szó ismétlődik unott egyhangúsággal 19-szer, hogy végül hirtelen kérdőjel álljon mögötte rácsodálkozásként – így döbbenünk rá, számtalan „találkozás” után, milyen keveset is tudunk róla.

„Röpke” hat évszázada Kína már volt a világ élvonalában, sőt... A XV. század elején messze a világ legerősebb hatalma volt, és a tudományok, a technikák és a technológiák számos területén nagyon is megelőzte fejlettségben Európát. Ekkor küldte ki Csü Ti császár a híres hajós expedícióit a világ felfedezésére. Ő építette új székhelyeként a fallal övezett Tiltott Várost, amelynek területe 15-szöröse volt a korabeli Londonénak, lakosai ötvenszer annyian voltak. A császár hatalmas, sokezer hajóból álló új flottát épített hódításra, s ebben a mai legmodernebb hatalmi technikákkal összhangban kiemelkedő szerepet szánt a kereskedelmi kapcsolatok útján történő hódításnak. A vezető hajók a legjobb európai hajókat messze felülmúló méretekből, jóval felettük álló minőségű anyagokból, konstrukciókkal és technológiákkal készültek, éppen ezért a hajózási teljesítményük és a tengerállóságuk is sokkal megelőzte amazokat. Csak a felfedezőül kiküldött hajókon 30 ezer tengerész szolgált, s logisztikai felszereltségük lehetővé tette, hogy három hónapnál tovább is hajózzanak, legkevesebb 7200 km utat tegyenek meg készleteik frissítése nélkül. A legdöbbenetesebb kínai előnyt azonban az expedíciós törekvések mögött álló szemléletben találjuk. Európa – tudjuk – felfedező útjain rabolni ment, vagy legalábbis rabolt, ha már valahol megjelent.

Csu Ti Kínája a kereskedelemre alapozott hatalmát akarta terjeszteni, s ehhez, eközben tudományosan is feltárni, megismerni a világot. Hajói ezért tudósok, mérnökök, technikusok egész hadát is magukkal vitték.

A kínaiak ősidők óta úgy tartják, hogy országuk a világ közepe – most pedig nem csekély esélyük van arra, hogy a rohamos fejlődésével valóban azzá válhat. Hacsak valami nagyon váratlan nem történik, pár évtizeden belül Kína lesz a világ vezető szuperhatalma. Már ma is ott folyik a globális árutermelés igen jelentős hányada – Hessler döbbenetes adatokat közöl, mekkora részesedése van ebben egy-egy kínai városnak, illetve körzetnek! – és Kína tőkeexportjával már ma is rendkívül erős pozíciókat épített ki a világban, beleértve az USA-t is (egyebek közt a hírek szerint 3 ezer milliárd dollárnyi USA-államkötvényt birtokol, ami nem csekély hatalmat is jelent). Szerfelett ügyesen építi a gazdasági kapcsolatokra támaszkodó globális pozícióit is, különösen mintaszerűen a fejlődő országokban.

Hessler amerikai, 1996-tól két évet töltött Kínában a Békehadtesttel, azóta újságíróként dolgozik ott, egyebek közt a Wall Street Journal, a Boston Globe, a National Geographic és a The New Yorker számára. Ez a harmadik könyve Kínáról. Benne a mindennapi emberek életének bemutatása révén, a velük való találkozásokkal ad közelképet a mai helyzetről, „cseppekben a tenger” módján segít a talajszinten belelátni, hogyan él, működik, alakul ez a birodalom. Kínaiul beszél, így valóban tud kommunikálni azokkal, akik révén ismerkedik az országgal.

Ami roppant fontos: úgy érezzük belőle, hogy őszintén és elfogulatlanul igyekszik megismerni és megismertetni e különleges birodalmat, kozmetikázatlanul mutatva erőforrásait és gyengéit. A jövő várható alakulását illetően ebből a két legfontosabb tanulság: 1. A helyi szintektől kezdve a kormányzat hatékonyságáig az ország számtalan problémával küzd – öröklöttekkel, a rendkívül gyors, drasztikus változások anomáliáival, és az elszabaduló (vad)kapitalizmus rendkívül korrozív hatásaival. 2. A szerfelett leleményes, rugalmas és törekvő helyi kezdeményezésektől a központi akaratig roppant erős az ország fejlődési potenciálja, és nagy valószínűséggel átsegíti a nehézségeken.

Dr. Osman Péter